

Jugoslaviji 1944.–1945. i Richarda Johnsona o povratku fašizma u Srbiji i Rusiji, zapiskne Saveza židovskih općina Jugoslavije iz 1991. godine, četvrti volumen političkih spisa njemačkog Ministarstva vanjskih poslova, osobnu korespondenciju Hansa Pretschera, te izvještaje sisačke policijske stanice iz travnja 1992. godine. Ostaje dojam da Philip Cohen dio svog teksta temelji na vlastitim arhivskim istraživanjima, a većim dijelom na već objavljenim izvorima i literaturi, zacijelo i više nego što je to sam naveo u bilješkama.

Prevede li se Cohenova knjiga, zacijelo neće bitno pridonijeti hrvatskoj historiografiji. O svim zbivanjima i povijesnim činjenicama koje nalazimo kod Cohena već je mnogo pisano i raspravljano. Dovoljno je samo prisjetiti se izdanja Ljubice Štefan, Vladimira Žerjavića, Ljube Bobana, Bogdana Krizmana, Ivana Jelića. Za američku je širu javnost ovo povijesno štivo ipak prvorazredno otkriće. Ono bi trebalo promijeniti iskrivljeno tumačenje o zbivanjima u Hrvatskoj tijekom Drugog svjetskog rata, a pružiti istinitu sliku o Srbima i njihovim povijesnim krivotvorinama.

Zvonimir Despot

VOJSKOVOĐA I POLITIKA. Sjećanja Slavka Kvaternika (uvod napisala i uredila Nada Kisić-Kolanović), Golden marketing, Zagreb, 1997., 428 str.

Gotovo pola stoljeća bilo je većini povjesničara i publicista nepoznato da je u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, u fondu Ministarstva unutarnjih poslova (Dosje Ante Pavličić), pohranjen prijepis sjećanja Slavka Kvaternika, ministra hrvatskoga domobranstva, vojskovođe i maršala Nezavisne Države Hrvatske. Objavljivanje tog teksta preuzeo je nedavno nakladnik *Golden marketing*, a urednik izdanja je dr. Nada Kisić-Kolanović. Nepoznato je gdje je original Kvaternikovih sjećanja, a nastao je zacijelo za vrijeme njegovog zatočenja u domovini 1946./1947. godine.

Prije samog teksta zapisa urednica je napisala kratku studiju o ustaškom pokretu i Kvaternikovo političkoj ulozi, želeći manje upućenim čitaocima približiti zbivanja o kojima Kvaternik piše. Rodio se 25. kolovoza 1878. u Vučinić Selu, kotar Vrbovsko, u Slunju je pohađao osnovnu školu, a gimnaziju u Ogulinu. Potom je završio pješadijsku kadetsku školu u Karlovcu, a 1904. godine upisao se na glavnostožernu vojnu akademiju u Beču. U Zagreb se vratio 1906. i brzo je napredovao u službi. Tijekom Prvog svjetskog rata obavljao je dužnost krilnog pobočnika zapovjednika 3. armije generala Svetozara Borojčevića, da bi uoči samoga kraja rata bio prebačen u zapovjedništvo armije na Soči. Slomom Austro-Ugarske Monarhije 1918. godine i Kvaternikova vojnička karijera krenula je nizbrdo. Iako je usko surađivao sa Središnjim narodnim vijećem SHS-a u Zagrebu, ubrzo je u novoj jugoslavenskoj vojsci, kao i većina ostalih austro-ugarskih časnika, marginaliziran i umirovljen 1920. godine. Kratko vrijeme poslije toga postao je ravnateljem Hrvatske banke za parcelaciju i kolonizaciju. Blisko je surađivao s Vladkom Mačekom, te je njegovom preporukom bio postavljen za glavnog ravnatelja bankovne zadruge Hrvatskog radiše, institucije koja je u robnom i kreditnom poslovanju nastojala konkurirati Beogradu. Na tom je mjestu ostao do proglašenja Nezavisne Države Hrvatske.

Kvaternik formalno do rata nije pripadao ni jednoj političkoj stranci, ali se smatrao članom Hrvatske stranke prava. Do 1938. godine podržavao je Mačekovu politiku, da bi se od tada počeo s njim razmimoilaziti. Kvaternik je u Mačeku sve više vidio »jednog

neodlučnog čovjeka, koji ne zna pravodobno stvarati zaključke«. U proljeće 1938. u Zagrebu su desni nacionalisti osnovali organizaciju Uzdanicu, kojoj je po Kvaternikovu iskazu glavna zadaća bila »borba za samostalnu hrvatsku državu«. On joj nije bio na čelu, ali je kao jedan od njezinih osnivača imao vrlo veliki utjecaj, te je postao jednim od predvodnika domovinskog ustaškog pokreta. Do uspostave NDH gotovo da i nije kontaktirao s Antom Pavelićem, vodom ustaške emigracije. Naprotiv, protivio se ustaškim subverzivnim aktivnostima, te je smatrao, sugerira nam to i urednica, da »domovinska skupina nacionalista dobro radi i da joj ne trebaju upute izvana«. Kvaternik se isto tako protivio i oslanjanju ustaške emigracije na Italiju, govoreći da je »budućnost u Berlinu, a ne u Rimu«. Smatrao je da će Njemačka podržati hrvatsku samostalnost »iz vlastitih interesa protiv Italije«.

Bcogradski puč 27. ožujka 1941. i Hitlerov napad na Jugoslaviju deset dana kasnije potpuno su promijenili Kvaternikovu političku poziciju. Nakon Mačekovog odbijanja da proglasi samostalnu hrvatsku državu, Njemačka se usredotočila na Kvaternika i hrvatske nacionaliste koji su se okupljali oko njega. Dobivši od Mačeka pismeni poziv narodu da mirno prihvati novu vlast, Kvaternik je 10. travnja u popodnevnim satima, kad je već njemačka vojska bila pred samim Zagrebom, na radiju objavio proglas o uspostavi NDH. Potom je preuzeo zapovjedništvo nad oružanim snagama, zatražio je priznanje nove države od Reicha, te je čekao povratak ustaških emigranata iz Italije s Pavelićem na čelu. Ustrojem nove vlasti postao je »čovjek broj dva« u državi. Ubrzo je, međutim, kod Kvaternika uslijedilo razočaranje. Bio je energični protivnik Rimskih sporazuma, kojima je Italija dobila veliki dio hrvatske obale. Ali se još više usprotivio ustaškom radikalizmu koji je uzljuljao unutarnju političku ravnotežu države.

Pavelić je u svojim rukama imao cjelokupnu vlast, a većina njegovih podčinjenih slijepo ga je slušala. Kvaternik je kao vojskovođa i ministar domobranstva nastojao organizirati domobranstvo po uzoru na nekadašnju Austro-Ugarsku Monarhiju, te izgraditi profesionalni i nekorumpirani časnički zbor. Velika zapreka ostvarivanju njegovih planova bilo je osnivanje Ustaške vojnice, svojevrzne stranačke postrojbe. Hrvatska u ratnom stanju nije mogla financirati dvije vojske. Pavelić je, naprotiv, smatrao da domobranski stožer još »odiše jugoslavenstvom i da je u rukama prastarih generala«, te je neprestano isticao borbenu vrijednost Vojnice. S druge strane, Kvaternikov sin Eugen potpuno se razilazio s ocem u političkim pitanjima. Sin mu je bio šef ustaške policije, te je, po riječima njemačkog generala Glaisea von Hosternaue već u kolovozu 1941. bio »najomraženiji čovjek u zemlji«. Eugen je bio zagovornik radikalnog obračuna sa Srbima, a otac mu, kaže nam urednica, »nije vjerovao u terorizam ni u nužnost da se politički protivnik i fizički uništi«. Isto tako nije bio opterećen ideološkim rasnim predrasudama, zacijelo zbog školovanja na austrougarskoj akademiji i činjenice da mu je supruga bila Židovka. Kvaternik je prema vlastitoj izjavi pomagao nevinim građanima, a i dr. Ameil Shomrony nedavno je izjavio da postoje svjedočanstva nekih židovskih intelektualaca kako su njegovim zauzimanjem bili oslobođeni nošenja žute trake i da su slobodno živjeli u svojim stanovima u Zagrebu do njegovog smjenjivanja.

Potkraj veljače 1942. godine u javnosti se pojavila vijest o Kvaternikovom smjenjivanju sa svih dužnosti. Pavelić je očito odlučio riješiti se neugodnog političkog protivnika, a i Talijani su neprestano naglašavali da je Kvaternik »glavni saboter tjesnih talijansko-hrvatskih odnosa«. Uz oca, Pavelić se želio riješiti i njegova sina Eugena i time otrgnuti »vojsku i policiju ispod utjecaja jedne obitelji«. Smjene nisu provedene odmah zbog mogućih kasnijih političkih potresa u zemlji, nego je Pavelić to nastojao učiniti u dužem vremenskom razdoblju. Kad su i sami Nijemci zatražili Kvaternikovo smjenjivanje zbog njegovog sve većeg upletanja u politiku, Pavelić mu je u osobnom razgovoru 29. rujna 1942. savjetovao »zdravstveni dopust u inozemstvu«, te je potom Kvaternik s pratnjom otputovao u Slovačku. Nakon oca, u listopadu 1942. razriješen je s dužnosti šefa policije i Eugen Kvaternik. Ta je smjena išla Paveliću u prilog, jer je u javnosti protumačena znakom ublažavanja njegove krute politike. Otac se u Hrvatsku vratio još jednom za Božić 1942. godine i od Pavelića je zatražio da u inozemstvo pusti

i njegovoga sina s obitelji. Tako je do kraja veljače 1943. čitava loza Kvaternik napustila domovinu i privremeno se nastanila u Slovačkoj. Otac se ubrzo preselio u Beč, da bi se ljeti 1943. nastanio u Semmeringu, te je tamo počeo kovati planove o stvaranju neke »protupaveličevske fronte«.

Sredinom veljače 1945. godine otputovao je u Bad Gastein i tamo su ga u lipnju zatekle američke snage. Američka služba sigurnosti pokušala je 15. lipnja 1945. u kratkom razgovoru s njim otkriti njegovo sudioništvo u nacističkim ustanovama, te je potom odveden u vojni zatvor u Salzburg. Jugoslavenska vlada uputila je 12. studenoga 1945. vojnom zapovjedniku američke zone Njemačke zahtjev za Kvaternikovo izručenje. Vlada ga je optužila da je bio »ustaški vođa« koji je »prije rata u emigraciji organizirao i spremao izdaju Jugoslavije«, te je tvrdila da je uputio hrvatske postrojbe na istočno bojište i da je davao zapovijedi za ubijanje Srba i Židova. U zahtjevu mu je pripisano da je osobno zapovijedao pogubljenjem »171 Srbina u selu Bachuga u srpnju 1941.«, za što uopće nije bio tužen pred sudom 1947. godine. Optužen je i za »kolaboraciju s Njemačkom i Italijom«, te za zlodjela ustaškog režima. Američka vojna uprava dala je u siječnju 1946. suglasnost za njegovo izručenje, te su ga jugoslavenske vlasti preuzele 9. rujna 1946. godine.

Javno tužilaštvo NR Hrvatske, čiju je optužbu zastupao Jakov Blažević, podiglo je 13. svibnja 1947. protiv Kvaternika optužnicu. Na listi optuženih bili su se još i ministar vanjskih poslova NDII Mehmed Alajbegović, ministar oružanih snaga Miroslav Navratil, šef Poglavnikovog vojnog ureda Ivan Perčević, ministar financija Vladimir Košak, te njemački veleposlanik u NDH Siegfried Kasche. Optužnica je Kvaternika teretila za pripremanje neprijateljske okupacije, stvaranje kvasilniške vlade, zapovijedanje oružanim snagama koje su provodile mjere protiv pokreta otpora, izdavanje zapovijedi za masovna uhićenja, za umorstva civila, te za pljačku privatne i narodne imovine. Posebno treba naglasiti da je optužba stajala na načelu »kolektivne odgovornosti«. Pravosuđe je, naime, 1947. godinu vladu NDH tretiralo kao »zločinačku organizaciju«, te su svi ministri smatrani bezuvjetno odgovornima za ratna uništavanja. Zbog svega toga je i sud u dokaznom postupku zanemario načelo individualne krivičnopravne odgovornosti. Nasuprot takvoj optužbi stoji činjenica da za Međunarodni vojni sud u Nürnbergu formalno članstvo u vladi nije bilo istodobno dokaz da je osoba počinila ratne zločine.

Glavna sudska rasprava započela je pred Vrhovnim sudom NR Hrvatske u Zagrebu 29. svibnja 1947., a završila je 4. lipnja. Kvaternikovu obranu pružio je zagrebački odvjetnik dr. Ivo Politeo. On nije pobijao optuženikovu krivnju, ali je nastojao u pitanje dovesti načelo »kolektivne odgovornosti«. Oспорavao je odluku o stupnju krivnje i vrsti kazne, a tužitelju je prigovarao što je proces pretvorio u trijumfalističko ponižavanje protivnika, uopće ne govoreći o motivima njegove djelatnosti. Sud je 7. lipnja 1947. godine osudio Kvaternika i ostalu petoricu ministara na smrt strijeljanjem, a S. Kaschea na smrt vješanjem. Istoga dana Kvaternik je uložio molbu za pomilovanje, želeći, kaže urednica, »da njegovo ime u kolektivnom sjećanju ne bude vezano za zločin i izdaju domovine«. Prezidijum Narodne skupštine FNRJ odbio je 10. lipnja Kvaternikovu molbu i presuda se mogla izvršiti.

Nakon prikaza Kvaternikovog vojničkog i političkog uspona i pada u prvom dijelu, središnji dio knjige zauzimaju njegovi zapisi, naslovljeni *NDH i dr. Pavelić. Sjećanja*. Podijeljeni su u dvije cjeline: prva se odnosi na zbivanja unutar ustaške emigracije i domovinskih ustaša do početka rata, dok druga obrađuje razdoblje od uspostave NDH 1941. pa do 1944. godine. U kratkom uvodu Kvaternik je, između ostaloga, napisao da je »praktični cilj ove knjige da narod dođe čim prije do pravih i istinskih saznanja o svim događajima i zbivanjima, da iz ove tužne i najtužnije epohe naše narodne povijesti crpi korisne pouke za budućnost«.

Prva cjelina zapisa podijeljena je u šest poglavlja: I. *Ustaštvo u emigraciji prije proglašenja NDH*; II. *Saobraćanje i veze dr. Pavelića s domovinom prije proglašenja NDH*; III. *Istine i laži oko ostvarenja hrvatske*

države NDH (Utjecaj Italije i dr. Pavelića na ostvarenje NDH; Utjecaji i politika); IV. Zbivanja i događaji od dana prevrata generala Simovića do dana proglašenja NDH; V. Osmutak i proglašenje NDH; VI. Događaji nakon proglašenja NDH do dolaska dr. Pavelića. Započinjući s Pavelićevim odlaskom u emigraciju, Kvaternik na početku obrađuje ustašku organizaciju u Italiji i ulogu Italije u njezinom osnivanju, te ostale ustaške organizacije u inozemstvu. Osnovni cilj i svrha te organizacije bila je, po njemu, »nasilno rušenje Jugoslavije i stvaranje samostalne hrvatske države uz pomoć Italije«. S druge strane, cilj je Mussolinijev bilo »rušenje Jugoslavije i stvaranje novih, od Italije ovisnih državnih tvorevina na istočnoj obali Jadrana«. Glavna obilježja ustaške organizacije u Italiji bila su: »usmena i pismena zakletva na vjernost osobi dr. Pavelića«, te »pismena obveza ili revers bezuslovnog podčinjenja članova organizacije ustaškoj disciplini i ustaškom sudovanju«.

Kvaternik se potom usredotočuje na veze domovinskih ustaša s Pavelićem, s posebnim osvrtom na Milu Budaka. Govoreći o ustaškom pokretu u domovini, naglasak daje organizaciji Uzdance, kazavši da Pavelić nije imao nikakve uloge u njezinom osnivanju. Poriče bilo kakve veze Uzdance s atentatima ili sabotazama, jer je, po njemu, glavna njezina zadaća bila »prosvjećenje članova u političkom i društvenom pogledu«. Jedna od najboljih Kvaternikovih tema koje obrađuje u svojim sjećanjima jest čin proglašenja NDH. Njegov proglas doživio je kasnije različita tumačenja i krivotvorenja, pa zato nastoji do u tančine raspraviti to pitanje. Najprije obrazlaže sa svoga stanovišta talijanski i Pavelićev utjecaj na stvaranje NDH, pobijajući sadržaj kasnije objavljenog mu proglašenja o uspostavi NDH u novinama i u drugim izdanjima. U nekoliko točaka prikazao je kako je zamislio stvaranje NDH: »držati najstrožijom tajnom moje namjere; staviti Italiju i dr. Pavelića pred svršen čin; osloniti se na Nijemce ukoliko oni pokažu svoju dobru volju priznanjem nastale hrvatske države; prikazati Italiji da nastala država nema neprijateljskih namjera prema Italiji stavljanjem imena dr. Pavelića kao Mussolinijeve povjerljive osobe da ne bude zapriječeno priznanje nastale države«. S druge strane je iznio svoje viđenje njemačkog utjecaja na stvaranje NDH, označivši politiku Njemačke »politikom liferacije bakra, što znači da je za Nijemce bio važniji jedan vagon bakra iz rudnika Bora nego svi Hrvati i cijela Hrvatska«.

U sljedećem poglavlju Kvaternik obrazlaže zbivanja od puča u Beogradu 27. ožujka do proglašenja NDH 10. travnja 1941. godine, s osvrtom na sve veću zainteresiranost njemačke politike za zbivanja u Hrvatskoj. Zatim detaljno čitaocu prikazuje tijek događaja 10. travnja, od saznanja da su večer prije njemačke postrojbe bile na putu za Zagreb, pa sve do čitanja proglašenja u Banskim dvorima i na radiostanici u Vlačkoj ulici. Nasuprot kasnijim krivotvorenjima teksta proglašenja, Kvaternik napominje da je u njemu spomenuo Antu Starčevića »radi održanja povijesnog kontinuiteta, uvijek iste težnje hrvatskog naroda za svojom državom, i zbog toga što je u njegovoj državopravnoj koncepciji osim Bosne i Hercegovine bila uključena Istra i Međimurje«. Zaključivši izlaganje o tom događaju, napominje da je »najgore od svega bila apsolutna pasivnost vodstva Seljačke stranke«. Na kraju prvog dijela zapisa kronološki je prikazao zbivanja od dana stvaranja NDH, pa do dolaska Pavelića i ustaša iz emigracije u Zagreb 15. ožujka 1941. godine.

Drugi dio svojih sjećanja Kvaternik je naslovio *NDH – Vladavina dr. Ante Pavelića*, te ih je podijelio u tri poglavlja: I. *Porijeklo, odgoj i osobnost dr. Ante Pavelića i njegove supruge*; II. *Dva suprotna gledanja i naziranja o životu i svijetu*; III. *Događaji (Moja službena putovanja u Hauptquartier, u Bratislavu i Rim; Događaji u zemlji do jeseni 1941. g.; Događaji i zbivanja u godini 1942.; Događaji tokom godine 1943. i 1944.)*. Na početku ove cjeline Kvaternik nastoji čitaocu ocrtati osobu A. Pavelića, počevši od njegovog roditeljskog doma, rane mladosti, studentskih dana, pa sve do političke karijere. Potanko je opisao kako je on doživljavao Pavelićevu vanjštinu i njegov način komuniciranja, ali i kakvu je ulogu u njegovom životu imala njegova supruga Mara. Po Kvaterniku, Pavelića je proganjao »strah pred jakim muževima i pred prošlosti, strah od atentata i sabotaza, strah za vlast«. I na kraju dodaje da kod Pavelića »o kakvoj ljubavi

za život čovjeka uopće, o ljubavi za stvaranjem i onim što čini život življenja vrijednim, ne može biti govora«. Kad je riječ o njegovoj supruzi Mari, okvalificirao ju je »zaštitnicom izgređenika i krvoločnika«.

U drugom poglavlju Kvaternik nastoji pokazati da su između njega i Pavelića postojala »dva suprotna gledanja i naziranja o državi, društvenom poretku i načelnoj politici«. O tome kakva je trebala izgledati državna politika tijekom rata, Kvaternik je iznio Paveliću svoj prijedlog u nekoliko točaka: »politika održanja reda, mira, zakonitosti i savjesne državne administracije; politika sporazumijevanja sa svim 'narodnim društvima i političkim faktorima' u svrhu ustanovljenja prave volje naroda, o najboljem državno-političkom i društvenom gospodarskom poretku koji bi se imao ostvariti čim to budu dozvolile prilike; politika očuvanja potpune samostalnosti i suverenosti protiv eventualnih agresija od saveznika, utemeljenih na postojećim diferencijama i rivalitetu između Italije i Njemačke; uspješno stvaranje domobranstva i oružništva, kao oslonca za provođenje načelne politike«. Kvaternik, međutim, kod Pavelića nije naišao na razumijevanje, nego je između njih nastajao sve veći raskol u pogledu politike i vojne taktike. Istodobno je Kvaternik bio i ljuti protivnik Italije, jer je smatrao da je »glavni preduvjet za spas zemlje bio sprečavanje utjecaja talijanske politike i vojske, tj. odstranjenje glavnog temelja politike dr. Pavelića«.

U posljednjem poglavlju Kvaternik počinje raspravljati o događajima nakon potpisivanja Rimskih ugovora između Italije i NDH 18. svibnja 1941. godine. Za njihovo potpisivanje teško je napao Pavelića, napisavši da će on »služiti svakome za dijelicu vlasti i uz svaku cijenu, a ostali će ga slijediti jer su slijepi«. Potom je opisao svoj posjet Göringu i Hitleru koncem srpnja 1941., posjetio je istočno rusko bojište, a putovanje je završio u Rimu kod Mussolinija. Kvaternik dalje nastavlja iznositi zbivanja u NDH koncem 1941. godine i posebno se zaustavlja na Pavelićevom stavu o Saboru, o odnosu prema crkvama, progonima Srba, stavu prema domobranstvu i oružništvu. Opravdava i svoj ostanak u Pavelićevoj vladi, jer je jedino tako mogao novoosnovanim domobranstvom izbaciti talijansku vojsku iz zemlje, te dodaje: »Svojim sam svakodnevnim i odlučnim nastupom osobno spasio na tisuće ljudi, što ću na koncu izvješća iznijeti s navodom svjedoka«. Kvaternik zatim prelazi na 1942. godinu, u kojoj dolazi do izražaja sve veće upletanje Njemačke u politiku i vojsku. Takva njemačka politika doživjela je vrhunac nakon njegovoga smjenjivanja, te je »Hrvatska postala ne samo ovisna o Njemačkoj, nego i filijala Nationalsocijalističke stranke«. Pod njemačkim pritiskom Kvaternik je oslobođen svih dužnosti i upućen na bolesnički dopust 5. listopada 1942., a službeno je smijenjen 4. siječnja 1943. godine. Pri kraju je opisao svoj odlazak nakon smjene u Slovačku, boravak u Beču, Semmeringu i Bad Gasteinu do njemačke kapitulacije i dolaska Amerikanaca u Austriju. Prema završnim rečenicama rukopisa očito je da je Kvaternik namjeravao nastaviti svoj rad. Naveo je da će iznijeti svoja opažanja nakon dolaska američke vojske, ali je ponajprije želio »dovršiti izvješće o Hrvatskoj i mojim odgovornostima i djelovanju kao čovjeka na položaju, koji je nastojao osobno pomoći svakome tko je bio nedužan proganjan«.

Sjećanja S. Kvaternika zasigurno podliježu kritičkom sudu povjesničara. Ona su, međutim, jedan povijesni izvor više u nastojanjima da se rekonstruira djelovanje hrvatskih nacionalista u domovini i emigraciji prije Drugog svjetskog rata. Isto će tako ovi materijali upotpuniti sliku o zbivanjima od uspostave NDH 1941., pa do njezina sloma 1945. godine. I sama urednica izdanja već nam na početku sugerira da će povjesničare ovi zapisi »uputiti na zaključke drugačije od onih koji su svojedobno doneseni«. Na kraju knjige pridodani su optužnica Javnog tužilaštva NR Hrvatske protiv Kvaternika i ostalih, osobne Kvaternikove opaske na optužbu, Politeova obrana, presuda Vrhovnog suda, Kvaternikova molba za pomilovanje, te obavijest Kvaterniku da mu je odbijena molba za pomilovanje od smrtne kazne.

Zvonimir Despot